

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

НОМАДИ В ИСТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ СЕВЕРОЗАПАДНИ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

Невен Илиев

NOMADS IN HISTORY OF NORTH-WESTERN BULGARIAN LANDS IN MIDDLE AGES

Neven Iliev

Abstract: In the Time of First Bulgarian Tsardom this is Bulgarians. They come into being at the end of 7 c. and their numbers rise in the first half of 9 c. In this Period the District of Bidin is well defended. During the Second Bulgarian Tsardom the District becomes a border and this demands a dependable ally. Such allies become the *Polovtsi* (Comanians) who have considerable military force. What is more, the Leaders of the Comanians come from the supreme Polovcians Aristocracy.

Key words: Comanians, Bulgarians, ally, medieval Bulgarian tsardom, military force.

Границите на българския северозапад се променят във връзка с разширяването (съответно, стесняването) на границите на средновековната ни държава [Коледаров, П. 1979, с. 18 – 20, 25 – 26, 54 – 56; Коледаров, П. 1989, с. 79 – 80, 82 – 87, 96, 104 – 105, 112 – 113].

Наличието на номади в средновековната ни история е лесно обяснимо: България има излаз на Черно море, Добруджа е естествено продължение на източноевропейските степи, а в тях живеят българи [Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 5 – 7], унгарци, печенеги, узи, кумани, монголо-татари. Към номадите ще причисля също така власите и аланите (съответната обосновка ще бъде направена при споменаването им).

Българите се състоят от много племена; част от тях са номади [ХИБ, 1, с. 57]. Тяхната поява в българския северозапад вероятно ще трябва да се отнесе още към края на VII в. – Бъдин (Бдин, Видин) е в гранична зона и поради това трябва да е добре защитена. Присъствието на българи става повече от наложително при канове Крум и Омуртаг, които превръщат Дунавска България в средно-европейска държава; отделно от това има и опити за откъсване на славянски племена от България и присъединяването им към друга държава [Божилов, И., Гюзелев, В. 1999, с. 126 – 127, 150 – 153; Илиев, Н. 2009, с. 561]. През първата половина на IX в. градът вече е център на комитат. В унгарското „завладяване на родината“ фигурират и двама български аристократи – Глад и Ахтум (Охтум, Айтони), които са свързани с Бъдин и са разполагали със значителни пълномощия и власт [П. магистър, наричан Аноним, Деяния на унгарците (ИБИ, XXXI, с. 25, № 45); Житие на св. Епископ Герхард (ИБИ, XXXI, с. 9 – 11, № 7)].

Следващите номади са власите, които се появяват доста късно по Карпатите [История Венгрии, 1971, с. 143 – 146] и започват да слизат от тях едва след като куманите са разбити от монголо-татарите през 1241 г. За византийските автори от XII – XIII в. земите на днешна Румъния са просто „Кумания“ [Moravcsik, G. 1958, р. 167, 364]. При възстановяването на българската държава се пише за участие на „власи“ във въстанието (1186 – 1188 г.) на братята Асен и Петър (Никита Хониат и следващите текста му автори; участниците в четвъртия кръстоносен поход). Струва ми се, че въпросът

за тяхното участие в българското въстание е решен успешно и няма да навлизам в тематика, по която може да се напише доста обемист том – власите по това време все още са номади; идеята за възстановяването на царството е изцяло българска [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, с. 421 – 429; Божилков, И. 1985, с. 11 – 19]; влашката идея за държава се появява стотина години по-късно.

Българският северозапад остава встрани от действията на печенегите и узи. Нещата коренно обаче се променят с появата на куманите. Те са номадски тюркски народ, появяват се в източноевропейските степи към средата на XI в. и бързо установяват контакти със съседите си – руските княжества, Византия, Унгария, Полша. За действията им в българския северозапад към 1114 г. научаваме от Ана Комнина [Ана Комнина. Алексиада (ИБИ, XV, с. 138 – 139)].

Положението рязко се променя след възстановяването на българската държава. Куманите активно участват в управлението на Второто българско царство с три династии: Асеневци, Тертеровци и Шишмановци. Поради това естествено е те да вземат активно участие във въстанието на братята Петър и Асен от 1187 г. Вероятно в същата година е освободен от византийска власт и центърът на северозападните български земи Бдин (Видин)¹.

През 1213 г. в Бдин избухва въстание срещу цар Борил (1207 – 1218). Той търси военна помощ от унгарския крал Андрей II (1205 – 1235) и я получава. Сведенията на унгарската кралска грамота са в научно обръщение вече повече от век. Няколко неща правят силно впечатление: засилено куманско присъствие в града и около него. Въстаналите са родственици на българската царица (куманка по произход), цар Борил не може да разчита на собствената си армия, т.е., освен опит за откъсване на Бдинската област от централната власт, вероятно има и опит за преврат. Твърде интересен е и съставът на отряда, предвождан от ишпан/жупан Йоаким – „саксонци, олаци, сикули и бисени”, сиреч „саксонци, власи, секе(л)и и печенегите”. Всичките участници в нея са гранично население в Унгария, т.е. сражавали са се с кумани и имат опит във военни действия именно срещу тях. Пък и идват чак от района на Карпатите! [Ников, П. 1912, с. 121 – 134; ХИБ, 2, с. 93 – 94; Бюдей, Й. 1983, с. 80 – 83; Божилков, И. 1985, с. 71 – 72; Илиев, Н. 1984, с. 85 – 94].

Към края на 1239 г. куманският хан Котян, разбит от монголите, моли унгарския крал Бела IV да даде в страната си убежище на 40 000 души от 7 племена / рода (6 от тях са кумански, едно – аланско). Кралят приема хан Котян. През ранната пролет на 1241 г. монголите нападат Унгария. Унгарските благородници обвиняват хан Котян, че той ги е довел в страната им, и в отсъствието на краля го убиват. Когато научили за смъртта на хана си, куманите започват да убиват унгарци, опустошават редица селища, вземат „много пари, коне и добитък” и преминават „в България”. Тя, от своя страна, след смъртта на цар Иван II Асен се намира в „хомогенна криза”, така че присъствието на значителна военна сила в българския северозапад е много важно за нея. Нужно е било обаче да се види как монголите ще реагират на присъствието на своите „коняри” – кумани в тази област. Заети с проблеми около наследяването на престола си, монголите не обръщат внимание на този факт. През 1245 г. папският легат Джовани дел Плано Карпини е изпратен до столицата на Монголия Каракорум с предложение за общи действия на монголи и християни срещу мюсюлманите. Отговорът е категоричен: Европа трябва да се подчини на монголите. При връщането си Плано Карпини минава през двора на крал Бела IV в Буда през 1247 г. и му съобщава, че монголите готвят ново нападение срещу Унгария, а тя е страхотно опустошена от тях през 1241 – 1242 г. Кралят взема бързи мерки: само в един от ръкописите на Плано Карпини е запазено сведението, че той кани отново куманите в Унгария, те му се заклеват във вярност през 1247 г., в която той оженва сина си Стефан V (1270 – 1272); оттогава – „dominus Cumanorum”, т.е. „господар на куманите” за куманска принцеса [Юхас, П. 1985, с. 335]. От този брак е роден унгарският крал Владислав IV Кун (= Куманинът) (1272 – 1290). Спорен е въпросът дали в Унгария се връщат седем или пет от напусналите я племена. Унгарските историци установяват със сигурност разположението на пет от тях; явно другите две са останали в България. Това е и обяснимо: унгарците са убили върховния им хан Котян и племената, които остават в България са неговото и някое друго, намиращо се в много близко родство с него. Приемането на „Куманската конституция” (1279 г.), приравняваща куманите с другите поданици на Унгарското кралство, довежда до битката при езерото Ход (1280 или 1282 г.), в която те са разбити от унгарците, пленниците са превърнати в роби, останалите бягат [Paloczi-Horvath, A. 1975, pp. 319 – 326]. Естествено е част от

¹ По-подробно за куманите в Северозападна България вж. Илиев, Н. 2014, с. 134 – 141.

тях да отидат и в България. По този начин те допълнително засилват военната мощ на своите съплеменници там.

През третата четвърт на XIII в. България и Унгария са често във враждебни отношения [Ников, П. 1920, с. 57]. Интересно е, че и двете страни разполагат с куманска военна сила. А дали те са се сражавали помежду си? Писмени данни липсват, но предполагам, че „българските” и „унгарските” кумани не са се сражавали помежду си. Техен върховен хан е бил Котян и всеки род се е стремил да бъде в родствени връзки с него. Най-вероятно „българските” кумани са воювали срещу унгарската армия, а „унгарските” кумани – срещу българската. За подобен вид отношения вж. по-горе при бунта в Бдин срещу цар Борил през 1213 г.²

Около 1273 г. в Браничевската област се появяват двама братя от кумано-български произход: Дърман и Куделин [Ников, П. 1918, с. 43 – 64; Ников, П. 1920, с. 182 – 190], които успешно се противопоставят на унгарците. Малко по-късно в Бдинската област се появява нов владетел от кумански произход Шишман, който е женен за внучка на цар Иван II Асен и е родоначалник на последната средновековна българска царска династия [Божилков, И. 1985, с. 119]. Владетелите на Браничевската и Бдинската области се ползват с покровителството на темника, „предводител на голяма войска“ [Фасмер, М. 1987, с. 40] – Ногай³, който не може да стане върховен владетел на „Златната орда” (не е пряк потомък на Чингиз хан), но играе ролята на „хан мейкър” в нея. През 1291 г. с обединени сили сръбският крал Стефан Урош II Милутин (1282 – 1321) и брат му Драгутин (унгарски васал) успяват да прогонят братята от Браничевска област. Подтикнат от Ногай, видинският владетел деспот Шишман предприема поход срещу Сърбия през 1292 г. Той е разбит, сръбският крал превзема Видин. Но тук се намесва Ногай: сръбският крал е принуден да върне владенията на Шишман, който се оженва за дъщерята на великия жупан Драгош, а синът на краля отива като заложник в двора на Ногай [ХИБ, 2, с. 135 – 137; Ников, П. 1922, с. 68]. Във войската си и братята, и деспот Шишман имат българи, кумани и татари [Илиев, Н. 1988, с. 50 – 58].

Няколко думи за Видинската област: тя е много богата по това време, по средата ѝ минава р. Дунав [ХИБ, 2, с. 224], деспот Шишман се именува като „цар” във всички запазени български поменици [ХИБ, 2, с. 298 – 299]. Синът му от първия брак Михаил Шишман се жени към края на XIII в. за дъщерята на сръбския крал Стефан Урош II Милутин – Ана, от която има 4 сина, съуправител е на баща си (добре известна сред куманите практика) във Видинска област най-късно от 1308 г., а през 1323 г. е избран за български цар и възприема името Михаил III Шишман-Асен (1323 – 1330). През 1324 г. той се жени за вдовицата на цар Теодор Светослав – Теодора (внучка на византийския император Андроник II Палеолог (1282 – 1328) и сестра на следващия византийски император Андроник III Палеолог (1328 – 1341) [Божилков, И. 1985, с. 128 – 129]. Цар Михаил III Шишман-Асен е убит в битка със сърбите през 1330 г. Български цар става синът му Иван Стефан, който след кратко управление (1330 – 1331) е свален от власт и на трона идва Иван Александър (1331 – 1371), внук на видинския владетел деспот Шишман.

Искам да подчертая, че съседите на Шишмановци се отнасят с подчертано уважение към тяхната династия. Освен споменатите по-горе бракове, обърнете внимание и на следващите. Първата съпруга на Иван Александър (още докато е ловешки деспот!) е Теодора, дъщеря на основателя на първата влашка династия Йоан Александър Басараба (1320 – 1352). Неговите синове от първия брак са женени, както следва: Михаил Асен за дъщерята на византийския император Андроник III Палеолог Мария (или Ирина), царят на Видин Иван Срацимир (1352 – 1396) за Анна, дъщеря на втория влашки воевода Николае Александру Басараба (1352 – 1364), а Иван Асен за неизвестна по име (византийска?) принцеса. Синът му от втория брак, цар Иван Шишман (1371–1393), е женен на два пъти – за Мария, дъщеря на търновски болярин, и за една от дъщерите на сръбския княз Лазар (1371 – 1389) [Божилков, И. 1985, с. 167 – 168, 193 – 195, 206 – 211, 229 – 230].

Родът Басараба също е кумански (Басараба / Бесараба). Румънските историци изписват много упорито фамилията на първите владетели на Влашко като „Басараб”. Само дето не е съвсем така –

² За повече подробности: Илиев, Н. 2014, с. 136 – 137.

³ Ников, П. 1922, с. 47 – 51. Ногай поражда „двувластие“ в „Златната орда“. Той вероятно е имал за цел и разширяване на татарските земи със завземането на Влашко и дори части от Унгария. На такава мисъл ме навеждат действията на крал Владислав IV Кун, чиито съюзи с татарите през 1287 – 1288 г. принудили папа Николай IV да призовава за кръстоносен поход срещу тях. Вж.: Димитров, Х. 1998, с. 202.

името е от кумански произход и е Басараба / Бесараба. То е пожелателно и означава: „От рода / племето гази / тъпчи (= управлявай) мъжете“. От него идва и топонимът Бесарабия [**Фасмер, М.** 1986, с. 161].

На практика имаме куманско управление от двете страни на р. Дунав – едни от тях възглавяват България, другите – Влашко (Угро-влашкото воеводство). Османското завладяване на Балканския полуостров слага край на тези отношения, но споменът за куманите, обитавали средновековните български земи, е съхранен във влашки и в османски извори (XIV – XVI в.): в Белградска област има село Бурчениче, което може да се свърже с племето Бурджогли от руските летописи, в Браничевска област са селата Дръмно (от едноименния браничевски владетел) и Кумани. Във Видинска област селищните имена са: Алботен, Котига, 5 села, наричани Батинци, 2 села с име Бесар, Дръмник, Ибсар, вероятно от името на Куделин идва и името на селото Кудел. Освен това тук са и Кумански брод, дунавски ръкав Куман, остров Кумане, 2 мезри Куманиче. В област Монтана (южно от Видинска област) има две села с име Котеновци (от името на хан Котян; едното сега е с ново име). Много са куманските топоними, запазени в днешна Румъния. Срещу Видин има три кумански селищни имена: Комани (с друго име Вадул Команилор), Четатя луй Коман (= Куманска крепост) и Лопча⁴. В османски регистри за Видинския санджак са запазени имена като Бато, Албул, Куманич, Донига и др.

През 1302 г. в земите на деспот Шишман се появява трихилядна конна монголо-татарска войска, предвождана от внука на Ногай и син на Чака – Каракишек – и двама негови родственици, които тук намерили спасение от преследването на хан Токтай. Такава военна сила превърнала опитите на Сърбия да влияе на Бдинската област във фикция [**Павлов, П.** 1987, с. 112 – 120; **Илиев, Н.** 1989, с. 52, № 53 – 56].

Има още две споменавания на евентуални татарски действия около Бдин през 1331 г., но и двете не са съвсем сигурни. В битката при Русокастро цар Иван Александър използва срещу император Андроник III Палеолог „съюзна войска от скити (= татари)“, които той „повикал срещу чичо си Белаур, който въстанал срещу него“. Българският владетел излъгал татарите, че ще воюват срещу Белаур, а на практика ги насочил срещу византийската армия, т.е. до този момент те не са действали около Бдин, който е център на въстанието на Белаур. Второто се отнася към ноември 1331 г., когато доставка на стока от Видин в Призрен първоначално не могла да се осъществи „поради това, че татари бяха дошли близо до Видин“. Когато „горепосочените татари са се оттеглили“, стоката била докарана благополучно в Призрен. Не може да се каже със сигурност дали това са татари, за които пише Йоан Кантакузин, или са били само „благоприятен повод“ за обяснение на евентуално забавяне на доставката на стоката [**Йоан Кантакузин. История (ИБИ, XXII, с. 227 – 228)**].

Последното споменаване на номади в средновековната история на българския северозапад се отнася към пролетта на 1365 г. Тогава унгарският крал Людовик I Велики поискал от цар Иван Срацимир да се признае за унгарски васал. След неговия отказ унгарската армия се отправила към Бдин и го завзела, но преди това ѝ се наложило да се сражава с някакви „яси-измаилити“, които живеели в Бдинското царство. По принцип аланите (= яси) не са номади, но събитията, които на два пъти през XIII в. разтърсват източноевропейските степи – завладяването на куманските степи от монголо-татарите и бъркотиите в „Златната орда“, до които довела враждата между Токтай и Ногай, явно са превърнали част от аланите в номади. Сред 40 000 души, които отиват в Унгария с хан Котян през 1239 г., имало и едно аланско племе. Аланите от 1365 г. вероятно са дошли в Бдинската област с хората на Каракишек в началото на XIV в. – поне на такава мисъл навежда фактът, че те са „измаилити“.

Сред номадите, които играят важна роля в живота на българския средновековен северозапад, не съм посочил османските турци – използването на сведения за тях би довело до неоправдано увеличаване на обема на работата.

По време на Първото българско царство Бдинската област е била сравнително добре защитена и не се е налагало да се използват чужди сили за нейната отбрана. Нещата обаче се променят по време на Второто ни царство: Унгария още от средата на XIII в., а Сърбия – откъм края му започват да предявяват териториални претенции към българския северозапад. Това налага търсенето на верни

⁴ За запазените топоними от кумански произход вж.: **Боянич-Лукач, Д.** 1975, с. 188 – 189, 201 – 202, 206 – 207; **Сопча, I., Donat, I.** 1958, *passim*, карта на pp. 168 – 169; **Дясопи, Р.** 1978, pp. 26 – 28, 34; **Мичев, Н., Коледаров, П.** 1989, с. 156; **Павлов, П.** 1991, с. 240 – 242. Специално внимание заслужава работата за предосманските антропоними на **Стоянов, В.** 2000, с. 179 и сл., 305 – 314.

съюзници за неговата защита и българите ги намират сред куманите. Казаното дотук ми позволява да направя следните изводи:

1. Куманите – като значителна военна сила – са изиграли най-важна роля от всички номади в живота на средновековния български северозапад.
2. Въпреки че са по-малобройни от българите, именно на тях е поверено управлението на Бдинската и Браничевската области към края на XIII в. (в Бдинската и насетне). Освен пряката военна сила, тук явно влияе и произходът им от върховната куманската аристокрация.
3. Споменът за тяхното присъствие в тези земи е много силен: виждаме, че той е запазен дори до наши дни.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници:

ИБИ, XV – Извори за българската история, т. XV (= ГИБИ. Т. VIII). София, 1971. [Izvori za balgarskata istoriya, t. XV (= GIBI. T. VIII). Sofia, 1971.]

ИБИ, XXII – Извори за българската история т. XXII (= ГИБИ. Т. X). София, 1980. [Izvori za balgarskata istoriya, t. XXII (= GIBI. T. X). Sofia, 1980.]

ИБИ, XXXI – Извори за българската история т. XXXI (= ЛИБИ. Т. V. Част. 1. Унгарски латиноезични извори). София, 2001. [Izvori za balgarskata istoriya, t. XXXI (= LIBI. T. V). Sofia, 2001.]

ХИБ, 1 – Петров, Петър, Васил Гюзелев. Христоматия по история на България, т. 1. София, 1978. [Petrov, Petar, Vasil Gyuzelev. Hristomatiya po istoriya na Bulgariya, t. 1. Sofia, 1978.]

ХИБ, 2 – Петров, Петър, Васил Гюзелев. Христоматия по история на България т. 2. София, 1978. [Petrov, Petar, Vasil Gyuzelev. Hristomatiya po istoriya na Bulgariya, t. 2. Sofia, 1978.]

Публикации:

Божилев, И. 1985 – И. Божилев. Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985. [I. Bozhilov. Familiyata na Asenevtzi (1186–1460). Genealogiya i prosopografiya. Sofia, 1985.]

Божилев, И., Гюзелев, В. 1999 – И. Божилев, В. Гюзелев. Т. I. История на средновековна България (VII – XIV век). София: ИК „Анубис“, 1999. [I. Bizhilov, V. Ghiuzelev. T. I. Istoriya na srednovekovna Bulgariya (VII – XIV vek). Sofiya: IK “Anubis”, 1999.]

Боянич-Лукач, Д. 1975 – Д. Боянич-Лукач. Видин и Видинският санджак през XV–XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под редакцията на Вера Мутафчиева и Михаила Стайнова. София, 1975. [D. Boyanich-Lukach. Vidin i Vidinskiyat sandzhak prez XV – XVI vek. Dokumenti ot arhivite na Tzarigrad i Ankara. Pod redaktziyata na Vera Mutafchieva i Mihaila Stainova. Sofia, 1975.]

Бьодей, Й. 1983 – Й. Бьодей. Ивашин – унгарски военачалник с изопачено име в българската историография. – В: Векове, 1983, № 2. [I. Byodei. Ivashin – ungarski voenachalnik s izopacheno ime v balgarskata istoriografiya. – V: Vekove, 1983, № 2.]

Димитров, Х. 1998 – Х. Димитров. Българо-унгарски отношения през средновековието. София, 1998. [H. Dimitrov. Balgaro-ungarski otnoshenia prez srednovekovieto. Sofia, 1998.]

Илиев, Н. 1984 – Н. Илиев. Относно времето на потушаване бунта срещу цар Борил във Видин. – В: Известия на музеите в Северозападна България. Т. 9. 1984. [N. Iliev. Otnosno vremeto na potushavane bunta sreshtu tzar Boril vav Vidin. – V: Izvestiya na muzeite v Severozapadna Bulgariya. T. 9. 1984.]

Илиев, Н. 1989 – Н. Илиев. Малолетен ли е бил цар Иван Стефан през 1330 г.? – В: Исторически преглед, 1989, кн. 6. [N. Iliev. Maloleten li e bil tzar Ivan Stefan prez 1330 g.? – V: Istoricheski pregled, 1989, kn. 6.]

Илиев, Н. 1988 – Н. Илиев. Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292 г. – Исторически преглед, 1988, № 11. [N. Iliev. Shishmanoviyat pohod sreshtu Sarbia prez 1292 g. – V: Istoricheski pregled, 1988, № 11.]

Илиев, Н. 2009 – Н. Илиев. Бдинската област – райски кът от „земя на блажени“. – В: „България, земя на блажени...“ Международна конференция в памет на Проф. д. и. н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2009 [N. Iliev. Bdinaskata oblast – raiski kat ot “zemiya na blazheni”. – V: “Bulgariya, zemiya na blazheni...” Mezhdunarodna konferentsiya v pamet na prof. d. i. n. Yordan Andreev. Veliko Tarnovo, 2009.]

Илиев, Н. 2014 – Н. Илиев. Половцы в истории средневековых северозападных болгарских землях. – В: Материалы республиканской научно-практической конференции „Народ в потоке истории“, посвященной 110-летию академика А. Х. Маргулана. Павлодар, 2014. [N. Iliev. Polowcyi v istorii srednevekovyih severozapadnyih bolgarskih zemlyah. – V: Materialyi respublikanskoj nauchno-prakticheskoi konferencii „Narod v potoke istorii”, posvjshthenoi 110-letiyu akademika A. H. Margulana. Pavlodar, 2014.]

- История Венгрии**, 1971 – История Венгрии. Т. I. Москва, 1971. [Istoria Vengrii. T. I. Moskva, 1971.]
- Коледаров, П.** 1979 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. София, 1979. [P. Koledarov. Politicheska geografija na srednovеkovnata balgarska darzhava. T. 1. Sofia, 1979.]
- Коледаров, П.** 1989 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 2. София, 1989. [P. Koledarov. Politicheska geografija na srednovеkovnata balgarska darzhava. T. 2. Sofia, 1989.]
- Мичев, Н., Коледаров, П.** 1989 – Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България (1878 – 1987). София, 1989. [N. Michev, P. Koledarov. Rechnik na selishtata i selishtnite imena v Balgaria (1878 – 1987). Sofia, 1989.]
- Ников, П.** 1912 – П. Ников. Цар Борил под светлината на един нов паметник. – В: Сп. на БАН, № 3, 1912. [P. Nikov. Tzar Boril pod svetlinata na edin nov pametnik. – V: Sp. na BAN, № 3, 1912.]
- Ников, П.** 1918 – П. Ников. Към историята на северозападните български земи. – В: Сп. на БАН, № 16, 1918. [P. Nikov. Kam istoriyata na severozapadnite balgarski zemi – V: Sp. na BAN, № 16, 1918.]
- Ников, П.** 1920 – П. Ников. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критично изследване. Сб. БАН. Т. XI. 1920. [P. Nikov. Balgaro-ungarski otnosheniya ot 1257 do 1277 godina. Istoriko-kritichno izsledvane. Sb. BAN. T. XI. 1920.]
- Ников, П.** 1922 – П. Ников. История на Видинското княжество до 1323 година. – В: Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XVIII (8), 1922. [P. Nikov. Istoriya na Vidinskoto knyazhestvo do 1323 godina. – V: Godishnik na Sofiiskiya universitet, Istoriko-filologicheski fakultet, XVIII (8), 1922.]
- Павлов, П.** 1987 – П. Павлов. Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV век. – В: Военноисторически сборник, 1987, кн. 2. [P. Pavlov. Mongolotatari na balgarska voenna sluzhba v nachaloto na XIV vek. – V: Voenoistoricheski sbornik, 1987, kn. 2.]
- Павлов, П.** 1991 – П. Павлов. България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI – началото на XIV в.). Кандидатска дисертация от Великогърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 1991. [P. Pavlov. Bulgariya, Vizantiya i kumanite (sedemdesette godini na XI – nachaloto na XIV v.). Kandidatska disertatsiya ot Velikotarnovskiya universitet “Sv. sv. Kiril i Metodii”. Veliko Tarnovo, 1991.]
- Стоянов, В.** 2000 – В. Стоянов. Неславянска, кумано-печенежка антропонимика в българските земи през XV век. – В: Валери Стоянов. Bulgaro-Turcica 3–4. История на изучаването на Codex Cumanicus. София, 2000. [V. Stoyanov. Neslavyanska, kumano-pechenezhka antroponimika v balgarskite zemi prez XV vek. – V: Valeri Stoyanov. Bulgaro-Turcica 3–4. Istoriya na izuchavaneto na Codex Cumanicus. Sofia, 2000.]
- Фасмер, М.** 1986 – М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. (А – Д). Москва, 1986. [M. Fasmer. Etimologicheskii slovar’ russkogo jazyka. T. 1. (A – D). Moskva, 1986.]
- Фасмер, М.** 1987 – М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т – Ящур). Москва, 1987. [M. Fasmer. Etimologicheskii slovar’ russkogo jazyka. T. 4. (T – Iashtur), Moskva, 1987.]
- Юхас, П.** 1985 – П. Юхас. Тюрко-българи и маджари. София, 1985. [P. Iuhas. Tiurko-balgari i madzhari. Sofia, 1985.]
- Conea, I., Donat, I.** 1958 – I. Conea, I. Donat. Contribution à l’étude de la toponymie pechénègue – coumane de la Plaine Romaine du Bas-Danube. – In: Contributions onomastiques. Bucarest, 1958.
- Diaconu, P.** 1978 – P. Diaconu. Les coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles. Bucarest, 1978.
- Moravcsik, G.** 1958 – G. Moravcsik. Byzantinoturcica. Bd. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958.
- Paloczi-Horvath, A.** 1975 – A. Paloczi-Horvath. L’immigration et l’établissement des comans en Hongrie. – Acta Orientalia Hungarica. T. XXIX. Budapest, 1975.